

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ
PUBLICATION
ПУБЛИКАЦИЯ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱՅԱՆ*

DOI:10.57155/JDTY6213

ԱՐՑԱԽԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐՆ ԸՍՏ ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ
Ս. ՀԱԿՈԲՅԱՆՑ ՎԱՆՔԻ ՆՎԻՐԱԿԻ ՀԱՇՎԵՏՈՒՄԱՐԻ

Բանալի բառեր՝ Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց վանք, նվիրակ, հաշվեմատյան, Արցախ, Շուշի, Սյունիք, Գանձակ, ժողովրդագրություն:

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի նվիրակներից մեկի «Հաշուետու մար նու-
սի իրականության 1818–1826 թթ. (յերկիրն Պարսից և ի Վրացտուն)» մատյանը
պահվում է Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը, 3216 թվահամարի տակ¹: Նո-
րայր արք. Պողարյանի կազմած ձեռագրացուցակում սույն մատյանը ներկա-
յացված է այսպես. «Ծաւալ 34 × 22: էջք 50: Հանգամանք բաւարար: Թուղթ
կապոյտ: Գրութիւն սեւորակ մելանով, միասին, 43 տող: Շեղագիր: Համառո-
տագրութիւնք բազմաթիւ: Թղթակազմ: Դատարկ թուղթ սկիզբը մէկ թերթ»²:

Սույն ուշագրավ ձեռագրի վրա մասնագետների ուշադրությունը հրավիրե-
լու նպատակով ավելորդ չենք համարում բերել նաև նրա բովանդակությունը.

«էջ 1.- Հին նախշուան:

Երկիրն նախշուանու հանդերձ գիւղօրայիւք գրի, ամի Տեառն 1818, դեկ.
20ին:

60 ըռեալ, նախշուան քաղաքի բոլոր հասարակութեան նուիրակութիւնն:

էջ 2.- Ղափան եւ Բարկուշատ գաւառք:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, պ. գ. թ., ավագ գիտաշխատող,
artak_77@mail.ru, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հունիսի 10, 2023, հոդվածը գրախոսելու
օրը՝ հունիսի 25, 2023:

¹ Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Երուսաղեմի Հայոց նախկին պատրիարհ
Տ. Թորգոմ արք. Մանուկյանին սույն ձեռագրի լուսապատկերները մեզ տրամադրելու համար:

² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 9, կազմեց Ն. արքեպս. Պողարեան, Երուսաղեմ,
1979, էջ 517:

էջ 3.- երկիրն Պարսից:

Ի 1819 ամի Տեառն, հոկ. 25ին գնացեալ ի շահանիստն Թէհրան քաղաք մեծ, անդ եղեալ եկամուտ ժողովրդեան նուիրակական ողորմութիւնն ժողովեալ ձեռամբ տէր Աբրահամին, մեք տկար գոլով ի մահիճս:

էջ 4.- Կանքարան:

80 մանէթ, Գերազնիւ Աղայ Գաբրիէլ Սէրգիեանն:

էջ 5.- Ամի Տեառն 1820, փետ. 5ին եկեալ Պաքու:

10 մանէթ, Պրն. Ղազարն եղիազարեան:

էջ 7.- Ամի Տեառն 1820, մայիսի 20ին իջեալ Ղուպայ:

4 մանէթ, Պրն. Յօհաննէս Մադաթեան:

էջ 8.- Ամի Տեառն 1820, յունիսի 25ին իջեալ Տարպանդ քաղաք:

էջ 9.- Ամի Տեառն 1820, սեպ. 15ին եկեալ Շամախի երկիր, բայց աստանօր գրի իւրեանց երկրի դրամն թուման անուամբ, որ է մէկ թումանն 20. ԲՃ. ըստ հաշուոյ մաճար ոսկոյ ծախուցն, յորոյ մերումս ժամանակին գնեցաք ԵՌ ով մաճար ոսկին:

25 թուման հին քաղաք Շամախի եղեալ հասարակութիւնն ետուն նուիրակական ողորմութիւն, քանզի անուանէ չունիմ գրեալ, վասն չքաւորութեան, յաղագս նորաշինութեան քաղաքին:

էջ 10.- Շամախի:

էջ 11.- Նուխի.- Ամի Տեառն 1821, յունիսի 25ին եկեալ Նուխի երկիր:

4 մանէթ, Ղուլի որդի Առաքէլն:

էջ 19.- Ղարապաղ:

Ամի Տեառն 1822, յունվարի 2ին, եկեալ ի բերդն Շուշի. աստանօր գրի մանէթ արծաթ դրամ յանուանէ, հանդերձ գաւառաւն եւ գիւղօրայիւքն, որք են այսոքիկ...

էջ 21.- Աստանօր գրի գիւղօրայիւքն, գաւառօքն հանդերձ, իսկ այժմ սկսանի գաւառն Սիւնիս եւ Զանկազօր, ըստ իւրեանց շուրուկ փողովն թուման անուամբ, որոյ է մէկ թումանն 100 սաղ արծաթ դրամ:

8 թուման, Փըռնակոթ նուիրակութիւնն:

էջ 22.- Աստանօր գրի գաւառն Վարանդ:

էջ 24.- Աստանօր գրի գաւառն Խաչին:

Աստանօր գրի Զրաբերդ:

էջ 25.- Ամի Տեառն 1822, նոյեմբերի 1ին, եկեալ յէլիսապետօպօլ. աստանօր գրի արդիւնքն Քիլիսաքանդի եւ գիւղօրէիցն...

էջ 26.- Շամշառին:

Ամի Տեառն 1823 մարտի 25ին, յէլիսապետօպօլ քաղաքէ եկեալ դէպ ի Շամ-

շառխն գաւառ. գիւղերն հանդերձ արդեամբն գրի:

15 մանէթ, Բաղայ նուիրակութիւն:

էջ 26.- Աստանօր գրի գաւառն Ղազախ հանդերձ արդեամբն:

5 մանէթ, Աշուղի գիւղն:

էջ 27.- Լօռի:

Աստանօր գրի գաւառն Փաճբակաձոր:

էջ 28.- Շիրակաւան:

Ամի Տեառն 1824 փետ. 5, այսուհետեւ գրի գաւառն Սօմխէթ:

12 մանէթ, Ծըղնէթ:

էջ 29.- Վրացտուն:

1824 ամի Տեառն, յունիսի 2ին եկեալ Քուլթալիս քաղաք, որ ի Իմէրէթ յերկիր:

էջ 30.- Գօրի քաղաք:

Կատարեցաւ զսոյն վիճակիս գործն. 1825 ամի Տեառն, ապրիլի 5ին. վերստին եկեալ ի Թիֆլիզ քաղաք:

Ապա յետ երկար միջոց մնալոյն մեր աստ, հրաման եղեւ հոգեւոր կառավարութենէն երթալ ի կողմն Կախէթու: 1826 ամի Տեառն, մայիսի 25ին ելեալ աստէն գնացեալ ի Թէլաւ քաղաք եւ ի շրջակայս նորին:

172 մանէթ, բոլոր Թէլաւ բնակեալ ժողովրդեան նուիրակութիւնն:

էջ 32.- 500 մանէթ, Սղնախ քաղաք ինքեանք ժողովեալ հասարակութեամբ գիտութեամբ Աւագ քահանայից եւ բարեսէր իշխանաց:

էջ 33.- Աստանօր գրի յանուանէ վասն Օրհնութեան Կոնդակի ողորմութեանն:

էջ 36—40, տարբեր գրչութիւն: Նոյնպէս 44—48:

էջ 36.- Ի 1861 թիւէն սկսած Սբ. Աթոռիս գործակալաց տուածս թէ խայվա, թէ շաքար, թէ կոշիկ եւ այլն, եւ այլն:

էջ 41—43, դատարկ:

էջ 48.- 1862, յուն. 2:

էջ 49—50, դատարկ»³:

Նվիրակի այցելած բնակավայրերի այս համառոտ թվարկումից անգամ պարզ է դառնում, թե ինչ կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ նրա հաշվետվածքը, հատկապես՝ Բաքվի, Նիդավետպոլի և այլ երբեմնի հայաշատ բնակավայրերի 1820-ական թթ. սոցիալ-տնտեսական վիճակի ուսումնասիրման համար: Սույն հաշվետվածքի ամբողջական հրապարակումը թողնելով մեկ այլ

³ Նույն տեղում, էջ 517-518:

առիթի, այստեղ մենք բավարարվել ենք միայն մատյանի՝ Արցախին, Սյունիքին և Գանձակին նվիրված էջերի լույս ընծայմամբ:

* * *

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի նվիրականների այցելություններ դեպի Արցախ և հարակից հայաբնակ գավառներ, հայտնի են նաև ավելի վաղ շրջանից: Այսպես, պահպանվել է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Պողոս Վանեցու 1772 թ. մայիսի 10-ի նամակը Արցախի մեկիքներին՝ «Սուրբ Տեղեաց» նվիրակին աջակցելու խնդրանքով⁴: Իսկ նրանցից մեկի աճյունն ամփոփվել է Գանձակի Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավթում. «Այս է շիրիմ սուրբ Երուսաղեմայ նուիրակ թոխարցի Ֆարաուն վարդապետի. ՌՄԼԵ (1786)»⁵:

Սույն հաշվետուների հեղինակը իր նվիրական պարտականությունները կատարելու նպատակով 1822 թ. հունվարի 2-ին եկել է Շուշի, շրջել Արցախի բոլոր գավառներում, ինչպես նաև Սյունիքում, նույն թվականի նոյեմբերի 1-ին մեկնել է Գանձակ, իսկ այստեղից 1823 թ. մարտի 25-ին անցել է Շամշադին:

Հաշվեմատյանում մեծարժեք տեղեկություններ են սփռված նվիրակի այցելած բնակավայրերում շրջանառվող դրամական միավորների և դրանց փոխարժեքների վերաբերյալ: Նա իր հանգանակությունները հավաքել է «թումանով» և «մանէթով»: Այսպես, նվիրակը 1820 թ. սեպտեմբերի 15-ին գալով Շամախի՝ հաղորդում է. «Աստանօր գրի իւրեանց երկրի դրամն թուման անուամբ, որ է մէկ թումանն 200. ԲՃ. (6200). ըստ հաշուոյ մաճար ոսկոյ ծախուցն, յորոյ մերումս ժամանակին գնեցաք ԵՌ (5000)ով մաճար ոսկին» (էջ 9): Իսկ 1822 թ. հունվարի 2-ին այցելելով Շուշի՝ նա գրում է. «Աստանօր գրի մանէթ արծաթ դրամ յանուանէ» (էջ 19): Շուշիից նվիրակն անցել է Սյունիք, որտեղ հանգանակությունները հավաքել է «իւրեանց չուրուկ փողովն թուման անուամբ, որոյ է մէկ թումանն մէկ ՌՁԺ (1600) սաղ արծաթ դրամ» (էջ 21): 1822 թ. նոյեմբերի 1-ին մեկնելով Երիզավետպոլ (Գանձակ)՝ նա դրամահավաքությունն իրականացրել է «իւրեանց երկրի թուման անուամբ [դրամով], որոյ է էՌ. է (7007) բիստի մէկ թումանն, ըստ հաշուից մանէթ արծաթ դրամոյն» (էջ 25):

Հանգանակություն և նվիրատվություններ հավաքելու նպատակով նվիրակը հասցրել է լինել Արցախի բոլոր գավառներում, սակայն նրա այցելած բնա-

⁴ Ա. Մաղալյան, «Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Պողոս Վանեցու նամակը Արցախի մեկիքներին», ՊԲՀ, 2-3, 2009, էջ 262-265:

⁵ Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր ևս դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 179, Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 228:

կավայրերից միայն երկուսը՝ «Գումակալն, Շահմասուրն գիւղերս ոչ ինչ ետուն» (էջ 24):

Նվիրատուների մեջ հիշված են Արցախի ազնվականներից մի քանիսի անունները՝ Վարանդայի տիրակալ Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանի որդի «պարոն ազնիւ Բահրամն Մէլիք Ջումշուտեան» (10 մանեթ), «պարոն Ջաւադն՝ մէլիքի փեսայ» (4 մանեթ) և Ջրաբերդի տիրակալ Մելիք-Վանի (Հովհաննես) Աթաբեկյանը (2 թուման): Պետք է նկատել, սակայն, որ Արցախի ոչ բոլոր ազնվականներն են նվիրակին վերաբերվել միանման. նրանցից մեկը՝ գեներալ Վ. Մադաթովի քեռի Պետրոս Մադաթովը, ըստ հաշվետումարի գրանցման՝ «ոչ եթող զմեզ ժողովելոյ, ինքն ժողովեաց ըստ կամաց իւրոց, այն արդեանց մասն մի՛ ետ զմեզ 50 թուման, մնացեալն իւր ազահութեանն ապրջտակեաց և եկեր, որ էր յոյժ չքաւոր ընդ հոգևորին» (էջ 23):

Նվիրակը չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Արցախի կենտրոն Շուշի բերդաքաղաքի հայությունից վերաբերյալ: Նրա հաշվեմատյանում Շուշիի հայտնի մեղրեցիների և ագուլեցիների հասարակությունները նշված են առանձին—առանձին: Այսպես, 25 մանեթ արծաթադրամ «ձեռամբ Տէր Մկրտիչին և պարոն Դաւիթին առ մեզ հասեալ ևս Շուշի բերդն բնակեալ մեղրեցիք» (էջ 20): Ինչ վերաբերում է ագուլեցիների նշանավոր հասարակությանը, ապա նրանց մասին հաշվետումարում արձանագրված է. «80 մանէթ առ Շուշի բերդն բնակեալ յագուլեցոց ժողովրդեան արդիւնքն. շունիմք յանուանէ գրեալ, միայն ինքեանք ժողովեալ առ մեզ բերեալ ձեռամբ քահանայից» (էջ 21): Հանգանակված գումարի չափից կարելի է պատկերացում կազմել այդ հասարակությունների մեծության և համեմատական բարեկեցության մասին:

Հաշվետումարը ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում նաև Շուշիի հայ արհեստավորների մասին: Շուշեցի նվիրատուների մեծ մասը եղել են հենց արհեստավորներ, որոնցից մատչանում հիշատակվում են դերձակներ, պղնձագործներ, «նալբանդներ» (պայտար), «բաշմաղչիներ» (կոշկակար), «զարգարներ» (ոսկերիչ), «գալլաք» (վարսավիր, սափրիչ), «փալանդուզ» (փալանագործ), «ղոնդաղսազ» (զինագործ) և այլն: Ընդհանուր առմամբ, հաշվետումարում հանվանե հիշվում են շուրջ երեք տասնյակ շուշեցի արհեստավորներ: Նվիրակը բարեխղճորեն արձանագրել է անգամ կես մանեթի նվիրատվությունները: Համեստ նվիրատվություններով հիշվող արհեստավորների հանգանակությունների չափից ելնելով, այլ աղբյուրների համադրմամբ, կարելի է պատկերացում կազմել նրանց նյութական բարեկեցության մասին:

Նվիրատուների թվում հիշատակված են նաև երեք զրսեկներ՝ «պարոն Դա-

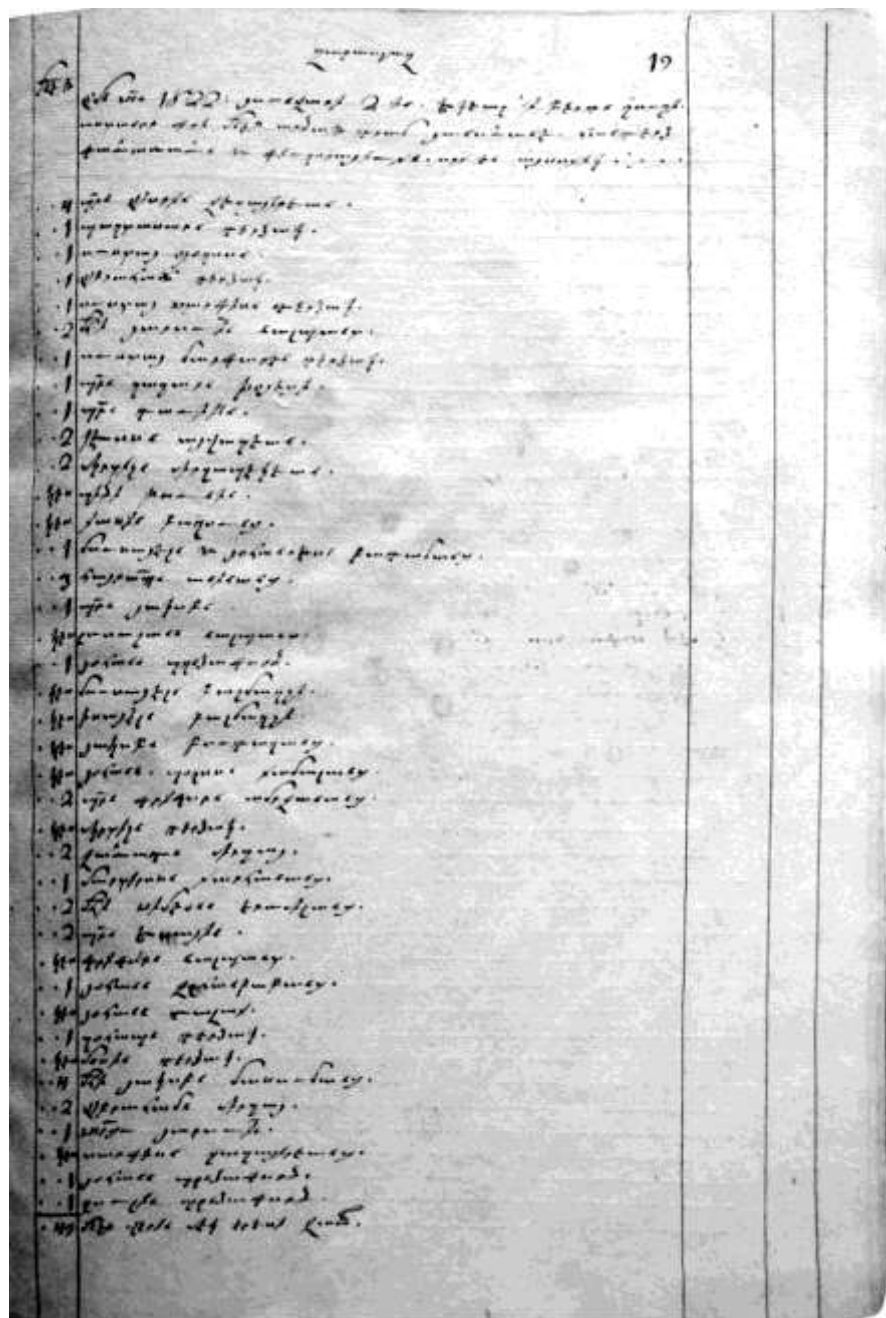
զարն խօյեցի» (1 մանեթ) և «վանեցի օրհնեալ Սարգիսն և Նազլումն» (կես մանեթ): Հաշվետուամարում զգալի նյութ կա նաև շուշեցիների անձնանունների, ազգանունների և տոհմանունների վերաբերյալ: Մատյանում, մասնավորապես, հիշվում են շուշեցիների հետևյալ տոհմանունները. Բաղունց, Բաղամանց, Անինանց, Բուդաղանց, Քամալանց, Ամրջանանց, Քարհանանց, Երամիշանց, Ջհանբաբանց, Մասումանց, Ճաղարանց, Միքայելանց, Խունունց, Անտոնանց, Բարութչունց, Խալունց, Զիլփունց և այլն:

Հաշվետուամարի սեղմ տողերից մեզ է պատկերվում հայաբույր Շուշի քաղաքը՝ եկեղեցիներով և կողք կողքի շարված հայ վարպետների արհեստանոցներով: Հենց այս երանելի տեսարանն էր, որ Երուսաղեմի նվիրակի այցելության ժամանակ շուրջ մեկ դար անց՝ 1920 թ. մարտին, ոչնչացվեց թուրք-մուսավաթական հրոսակների կողմից, ինչպես ուրիշ նշանավոր բանաստեղծ Օսիպ Մանդելշտամն է գիպով ներկայացնում իր «Ֆայտոնչին» բանաստեղծությունում.

«Եվ լեռնային Ղարաբաղում,
Գիշատչային Շուշիում,
Վերապրեցի ես սարսափներ,
Որ ներհակ են մեր հոգուն:
Քառասուն հազար մեռած պատուհան
Պատվում էր շորս բոլորը...»⁶:

Համառոտակի ուրվագծելով սույն նվիրակության հաշվետուամարի աղբյուրագիտական նշանակությունը, կարծում ենք, որ մատյանի հրապարակվող էջերը կարող են օգտակար լինել Արցախի XIX դարի 20-ական թթ. սոցիալ-տնտեսական վիճակի ուսումնասիրման համար: «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» և Ս. Մելքումյանի «Վեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն» (Ե., 1997) աշխատության առկայության պայմաններում նպատակահարմար չգտանք տողատակերը ծանրաբեռնել նվիրակի այցելած բնակավայրերի մասին ծանոթագրություններով:

⁶ Ա. Հարությունյան, «Հրկիզված Շուշի (1920) փառաբան թեման Օսիպ Մանդելշտամի պոեզիայում», Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 285, 292:

Մեկ էջ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի նվիրակի հաշվետումարից

**ՀԱՇՈՒԵՏՈՒՄԱՐ ՆՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
(ՅԵՐԿԻՐՆ ՊԱՐՄԻՅ ԵՒ Ի ՎՐԱՅՏՈՒՆ)
(1818 – 1826)**

(Էջ 19) Ղառապաղ

Ամի Տեառն 1822, յունվարի 2ին, եկեալ ի բերդն Շուշի. աստանօր գրի մանէթ արծաթ դրամ⁷ յանուանէ, հանդերձ գաւառաւն և գիւղօրայիւքն, որք են այսոքիկ...

մանէթ

- 4 պարոն Ասրին Զէզայիրեան.
- 1 Պաղտասարն դերձակ.
- 1 ուստայ Պօղոսն.
- 1 Աբրահամն դերձակ.
- 1 ուստայ Սարգիսն դերձակ.
- 2 մահտեսի Յարութիւնն նալպանտ.
- 1 ուստայ Մարգարէն դերձակ.
- 1 պարոն Ղազարն խօյեցի.
- 1 պարոն Դաւիթն.
- 2 Թէոսն Այվազեան.
- 2 Մկրտիչն Միրզապէկեան.
- Կէս պիծի Թունին.
- Կէս Քասին Բաղունց.
- 1 Մուսայէլն և Յօհաննէսն Բաղամանց.
- 3 Հայրապետն Անինանց.
- 1 պարոն Յակոբն.
- Կէս Ըռուշանն նալպանտ.
- 1 Յօհանն պղնձագործ.
- Կէս Մուսայէլն բաշմաղչի.
- Կէս Իսայէլն բաշմաղչի.
- Կէս Յակոբն Բուդաղանց.
- Կէս Յօհանն, Պօղոսն Քամալանց.
- 2 պարոն Գրիգորն Ամրջանանց.
- Կէս Մկրտիչն դերձակ.
- 2 Զաւաղն միրզայ.

⁷ Նկատի ունի ուսական «серебряная монета» մետաղադրամը:

- 1 Մարտիրոսն Քարհանանց.
 2 մահտեսի Սիմէօնն Երամիշանց.
 2 պարոն Եսային.
 Կէս Գրիգորն նալպանտ.
 1 Յօհանն Զրհանբաբանց.
 Կէս Յօհանն դալաք.
 1 Զօհ[ը]ապն դերձակ.
 Կէս Մօսին դերձակ.
 4 մահտեսի Յակոբն Մասումանց.
 2 Աբրահամն միրզայ.
 1 տիրացու Յարութիւնն.
 Կէս Սարգիսն Զազայիրեանց.
 1 Յօհանն պղնձագործ.
 1 Ղուին պղնձագործ.
 49 մանէք վերին մէկ երեսի ջամն⁸.

(Էջ 20)

- 49 միւս երեսի ջամն.
 Կէս Յարութիւնն Ճաղարանց.
 Կէս Յօհանն փալանդուզ.
 1 Պալան զարկար.
 1 Պաղտասարն.
 1 Ծատուրն Պապաջանեան.
 2 Բադամանք.
 1 Բաբէն ղօնտաղսազ.
 1 Բաբէն Միքայէլանց.
 Կէս Սարգիսն գըզօղ.
 2 պարոն Պետրոսն.
 3 Գրիգոր Խունունց.
 4 պարոն Դաւիթն զարկար.
 8 մահտեսի Յարութիւնն Անդոնանց.
 10 պարոն Մարգարէն Ամրջանանց խրդամազ.
 3 պարոն Գանչումն խրդամազ.
 2 պարոն Պօղոսն Բարութչոնց.

⁸ Զամ, արաբ. djām – գումար, ընդամենը, ընդհանուր գումարը (տե՛ս Հովհաննէս Տեր-Դավթյան Զուղայեցու հաշվետուամարը, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի և Հ. Փափազյանի, Երևան, 1984, էջ 404):

1 Սահակն դերձակ.

10 պարոն ազնիւ Բահրամն Մէլիք Զումշուտեան⁹.

4 պարոն Զաւադն՝ մէլիքի փեսայ.

2 պարոն Քասին և Գրիգորն.

1 Ապրէսն նալպանտ.

2 պարոն Պէկլարն.

կէս խաթուն Ալթունն.

5 մահտեսի Աղամալն, եղիցի օրհնեալ ի Տեառնէ տամբ իւրով.

կէս վանեցի օրհնեալ Սարգիսն և նազլումն.

4 մահտեսի Մանուկն Յօհաննեան խալունց.

25 ձեռամբ Տէր Մկրտիչին և պարոն Դաւիթին առ մեզ հասեալ ևս Շուշի
բերդն բնակեալ մեղրեցիք գրի ներքոյ.

1 Պաղտասարն.

1 Գրիգորն եօրքչի.

1 Գաբրիէլն.

1 Սաղաթէլն.

կէս Յարութիւնն.

1 Մկրտիչն Զիլփունց.

1 Մուսայէլն.

1 պարոն Յարութիւնն.

ևս Շուշի բերդն պազարի եկեղեցւոյ ժողովրդեան արդիւնքն չունիմք
յանուանէ գրեալ ինքեանք ժողովեալ առ մեզ բերեալ, որ է.

6 մանէթ ձեռամբ Տէր Գրիգորին.

157 մանէթ վերին երկու երեսի ջամն.

(էջ 21)

80 մանէթ առ Շուշի բերդն բնակեալ յագուլեցւոց ժողովրդեան արդիւնքն,
չունիմք յանուանէ գրեալ, միայն ինքեանք ժողովեալ առ մեզ բերեալ ձեռամբ
քահանայից:

Աստանօր գրի գիւղօրայքն, գաւառօքն հանդերձ. իսկ այժմ սկսանի
գաւառն Սիւնիս և Զանկազօր, ըստ իւրեանց շուրտի փողովն թուման անուամբ,
որոյ է մէկ թումանն մէկ ՌՁԺ (1600) սաղ արծաթ դրամ:

⁹ Խոսքը Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Զումշուտի որդու՝ Բահրամ-բեկ Մելիք-Շահնա-
զարյանի մասին է (նրա մասին տես Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքութիւնները և մելիքական
տները XVII–XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 192–193):

- 8 թուման Փլոնակոթ նուիրակութիւնն.
 2 թուման Տոլորս նուիրակութիւնն.
 2 թուման Հախլաթեան նուիրակութիւնն.
 2 թուման Լոր նուիրակութիւնն.
 1 թուման Գետաթաղ նուիրակութիւնն.
 1 թուման Դարապաս նուիրակութիւնն.
 7 թուման Շէնաթաղ նուիրակութիւնն.
 8 թուման Տաթև նուիրակութիւնն.
 1 թուման Տանձատափ նուիրակութիւնն.
 1 թուման Հալիձոր նուիրակութիւնն.
 6 թուման Շէնճէր նուիրակութիւնն.
 4 թուման Խոտ նուիրակութիւնն.
 2 թուման Քարահունճ նուիրակութիւնն.
 12 թուման Կորիս նուիրակութիւնն.
 5 թուման Ալղուլիշէն նուիրակութիւնն.
 2 թուման Գ[ե]որու նուիրակութիւնն.
 25 թուման Խընձորէսկ նուիրակութիւնն.
 10 թուման Կոռնիձոր նուիրակութիւնն.
 10 թուման Տեղ նուիրակութիւնն.
 3 թուման Սուլթանիշէն նուիրակութիւնն.
 112 թուման վերին քսան տողի ջամն.

Աստանօր գրի գաւառն Տուգախ

- 12 թուման Տող մէլիքաշէն նուիրակութիւնն.
 2 թուման Թաղուտ նուիրակութիւնն.
 1 թուման Հակակու նուիրակութիւնն.
 2 թուման Ծամձոր նուիրակութիւնն.
 129 թուման վերին քսան և չորս տողի ջամն.

(էջ 22)

- 129 թուման միւս երեսի ջամն է.
 1 թուման Մուլքուդարան.
 1 թուման Առաքելաշէն.
 3 թուման Բանազօր.
 2 թուման Յօր.
 1 թուման Տաք.
 1 թուման Վանք գիւղն.

- 2 թուման Թաղասեռ.
- 1 թուման Յորդնաշատ.
- 1 թուման Կամրակոճ.
- 6 թուման Հադրութ.
- 1 թուման Էդիլէցիք.
- 1 թուման Կօհօլներն.
- 2 թուման Ականուր.
- 1 թուման Յողեր.
- 1 թուման Մամադաձոր.
- 1 թուման Զրակուս.
- 1 թուման Ծակոռի.
- 4 թուման Ազոխ.
- 2 թուման Դրախտիճ.
- 1 թուման Մոխրենիս.
- 2 թուման Տոմի.

Աստանօր գրի գաւառն Վարանդ

- 3 թուման Ղարալի.
 - 4 թուման Սըզնիկ.
 - 4 թուման Ճէրքին հուլթն.
 - 2 թուման Խաչմաչ.
 - 1 թուման Մաւաս.
 - 1 թուման Սըխտորաշէն.
 - 3 թուման Ծուատեղ.
 - 1 թուման Մըսմնայ.
 - 2 թուման Մաշադիշէն.
 - 1 թուման Քարահունջ.
 - 3 թուման Սօս.
 - 2 թուման Խոնաշինիկ.
 - 3 թուման Գիշի.
 - 1 թուման [Մ]ուշկապատ.
 - 2 թուման Հըղորտի.
 - 2 թուման Կըղարծի.
 - 4 թուման Հաշան.
 - 4 թուման Նորաշէն.
 - 1 թուման Հացի.
- 209** թուման վերին Բ (2) երեսի ջամն.

(էջ 23) 209 թուման միւս երեսի Բ երկուսեան ջամն.

3 թուման Դըզդալայ.

1 թուման Սպիտակշէն.

2 թուման Աբդուռ.

1 թուման Միրիշէն.

2 թուման Մէլիշէլու.

2 թուման Դահրազ.

3 թուման Վ[ա]րազաբուն.

2 թուման Փիրիջամալ.

2 թուման Նախշուանիկ.

3 թուման Քաթուկ.

2 թուման Հարաւ.

1 թուման Քառասնի.

6 թուման Շուշի գիւղն.

4 թուման Երկաթահալի.

1 թուման Հունուտ.

1 թուման Քարիտակն.

8 թուման Ղարաղըշլաղն.

2 թուման Հարար.

1 թուման Սարգիսաշէն.

Թաղլար.

Բ (2) Թաղավարդ¹⁰.

Աւետարանոց.

Սըղնախ.

Նինգի.

Հերհեր.

Խըրխան.

Քէրթ.

Բ (2) Ճարտար¹¹.

Տրնավարդ.

Սարուշէն.

¹⁰ Այս գյուղը բաղկացած է երկու մասից՝ Թաղավարդից և Թաղավարդ-կալերից, որը սկզբնական շրջանում եղել է գյուղի կալատեղը:

¹¹ Մինչև XIX դ. վերջը գյուղը բաղկացած էր ձորակով հոսող գետով բաժանված երկու թաղամասից, որոնցից մեկը կոչվում էր Գյումնե (հարավահայաց) ճարտար, մյուսը՝ Ղուզե (հյուսիսահայաց) ճարտար (տե՛ս Ս. Մելիքյան, *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն*, Երևան, 1997, էջ 210):

Այս տասն և երեք գիւղօրայքս ղենարաւ Մադադովին, բայց նորին վերատեսուչ պարոն Պետրոսն¹² ո՛չ եթող զմեզ ժողովելոյ. ինքն ժողովեաց ըստ կամաց իւրոց, այն արդեանց մասն մի՛ ետ զմեզ 50 թուման, մնացեալն իւր ազահութեանն ապըշտակեաց և եկեր, որ էր յոյժ չքաւոր ընդ հոգևորին. Սուրբ տեղեաց միջնորդութեամբն Տէր տացէ վարձս ըստ գործոց իւրոց. ըստ հոգոյ և ըստ մարմնոյ:

306 թուման վերին երեք երեսի ջամն.

(էջ 24) 306 թուման միւս երեսի ջամն.

Աստանօր գրի գաւառն Խաչին

Ներքոյ Աթոռոյն Գանձասարի գիւղն.

Գումակալն,

Շահմասուրն գիւղերս ոչ ինչ ետուն.

1 թուման Վաճառ.

4 թուման Առաջնաձոր.

1 թուման Կիշան.

1 թուման Թըբըլզու.

5 թուման Քարամէջ.

5 թուման Ղազանչի.

5 թուման Փարբիս.

1 թուման Քարագլուխ.

1 թուման Խրամորթ.

1 թուման Խանաբադ.

5 թուման Ղըլիճպաղն.

2 թուման Նորագեղն.

1 թուման Ղըշլաղն.

5 թուման Ըռէվն.

5 թուման Սէդիշէնն.

1 թուման Խունձոյրստան.

2 թուման Հիւիս.

3 թուման Դաշպուլաղ.

1 թուման Խանձկ¹³.

2 թուման Պըտրէցիք.

¹² Խոսքը գեներալ Վալերիան Մադաթովի բեռու՝ յուզբաշի Պետրոս Մադաթովի մասին է, որն, ի դեպ, 1799 թ. Արցախի մելիքների պատվիրակության կազմում եղել էր Ս. Պետերբուրգում:

¹³ Խանձֆ գյուղը Գանձասարի 1653–1675 թթ. կաթողիկոս Պետրոս Խանձֆեցու ծննդավայրն է:

- 2 թուման Դահրան.
- 2 թուման Պալունան.
- 2 թուման Խնածախ.
- 1 թուման Փահլուլն.
- 2 թուման Վարարակն.
- 1 թուման Կարկաժան.
- 1 թուման Դայալալի.
- 4 թուման յԱգուլեաց գիւղն.
- 5 թուման Տաշուշէն.
- 5 թուման Պաղիշէն.

Աստանօր գրի Զրաբերդ

- 4 թուման Կիսապատ.
- 2 թուման մէլիք Յօհաննէսն¹⁴.
- 1 թուման Կիւլաթաղ.
- 1 թուման Մոխրաթաղ.
- 1 թուման Մեծ շէնն.
- 2 թուման Հաթերք և Զարտաղներն.
- 1 թուման Վրականաթաղ.
- 360 թուման վերին չորս երեսի ջամն.
- (էջ 25) 360 թուման միւս երեսի ջամն.

Աստանօր գրի գաւառն Իգիրմիդօրա¹⁵

- ¹⁴ Խոսքը Կուսապատի Մելիք-Վանի (Հովհաննէս) Աթաբեկյանի մասին է (նրա մասին տե՛ս Վ. Պոտան, *Ղարաբաղի առաջին կամավորները Կովկասում ռուսական տիրապետութեան հաստատման դարաշրջանում*, Երևան, 1974):
- ¹⁵ Խոսքը Գյուլիստան գավառի կամ մելիքության մասին է, որը կոչվել է նաև «Թալիշի մահալ, Թալիշ գյուղի անունով և Իգիրմիդօրդ, այսինքն՝ քան և չորս, որ բաղկացած է եղել 24 գյուղից» (տե՛ս Ե. Լալայան, *Երկեր*, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 302): Հարկ է նշել, որ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսն իր 1780 թ. կոնդակներից մեկը հասցեագրել է «ի վերայ Շուշու դղեկի և համայն Արցախու երկրի Խամսայ կոչեցեալ ե (5) նահանգացն՝ Խաչենու, Վարանդու, Դուզախու, Զարաբերդու և Իկիրմիդօրաու մերազնեայ ժողովրդեանն» (տե՛ս *Դիվան հայոց պատմութեան*, Նոր շարք, գիրք I, *Ղուկաս Կարնեցի*, հ. Ա, աշխ.՝ Վ. Դրիգորյանի, Երևան, 1984, № 281, էջ 172): Ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղուրյանը, 1783 թ. Արցախի մելիքների մասին կազմած իր հայտնի տեղեկագրում, ներկայացնելով Գյուլիստանի մելիքությունը, գրում է. «Ա. Իգիրմիդօրդ, որ է մելիք Յովսեփինն, որ այժմ նորին որդի մելիք Ապովն տիրէ» (տե՛ս *Армянорусские отношения в XVIII веке*, т. IV, Ереван, 1990, док. № 131, с. 211; док. № 343, с. 496): Իսկ Գյուլիստանի Մելիք-Ֆրէյդունը 1797 թ. օգոստոսի 1-ին Վարանդայի Մելիք-Ջումշուկ Մելիք-Շահնազարյանի հետ կոմս Իվան Գուդովիչին հղած խնդրագիրը ստորագրել է ոչ

3 թուման Սարով.

1 թուման Հասանղայեա.

3 թուման Նոր Թլշեցիք.

2 թուման Գիւլուստան.

3 թուման Վերիշէնն.

4 թուման Ներքիշէնն.

4 թուման Էրքաջն.

5 թուման Բուզլուզն.

5 թուման Մունուշեցիք.

1 թուման Ղարապուլաղ.

382 թուման վերին հինգ երեսի ջամն.

Ամի Տեառն 1822 նոյեմբերի 1ին եկեալ յէլիսապետօպօլ. աստանօր գրի արդիւնքն Քիլիսաքանդի և գիւղօրէշիցն¹⁶, իւրեանց երկրի թուման անուամբ, որոյ է էմ. է (7007) բիստի մէկ թումանն, ըստ հաշուից մանէթ արծաթ գրամոյն, բայց չունիմք յանուանէ գրեալ. ինքեանք ժողովեալ ըստ հնագոյն սովորութեանց իւրեանց:

34 թուման բոլոր Քիլիսաքանդ եղեալ հասարակութիւնն
մեծ և փոքր:

3 թուման անդ բնակեալ երևանցիք.

3 թուման Նորաշէն բնակեալքն.

3 թուման Գետաշէն.

5 թուման Աբլահն.

3 թուման սուլուքեցիք.

2 թուման Մուռուտն և Կօշկն.

1 թուման Ըսկնապատն.

8 թուման Միրզիկանց և Բրաջուրն.

4 թուման Բանանց.

3 թուման Խըշլապակն.

այլ կերպ, քան «Իշխող Իկիրմիդօրդու մէլիք Փիրէյդուն մէլիք Բէկլարեան» (տե՛ս նոյն տեղում, № 321, էջ 462): Պետք է նկատել, որ Գյոյլիստանի մելիքոյունը «сиг[нах]: Ягермидортъ» ձևով է ներկայացված նաև ռուս նշանավոր գորավար Ալեքսանդր Սուվորովի ստորագրւոյունը կողմ «Карта древней Армении» քարտեզում (տե՛ս նոյն տեղում, էջ 156 և 157-ի միջև եղած ներդիրը):

¹⁶ Ցանկում ընդգրկված գյուղերի մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Լալայանի «Գանձակի գավառ» (Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988) աշխատության մեջ և Ս. Կարապետյանի «Հյուսիսային Արցախ» (Երևան, 2004) գրքում:

- 3 թուման Քարահատ.
 5 թուման Կիրանց.
 1 թուման Արցանգիս.
 4 թուման փիվեցիք¹⁷.
 1 թուման Գառնակեր.
 1 թուման պարսումեցիք.
 3 թուման Գիւլամբիւր և Քուրակպասան.
 63 թուման վեց հազարէն տասն և ութ տողի ջամն:

ARTAK MAGHALYAN

THE SETTLEMENTS OF ARTSAKH ACCORDING TO
 THE DONATION BOOK OF THE SAINT JAMES MONASTERY
 OF JERUSALEM

Key words: Jerusalem, St. James Monastery, donations, accounts, donation book, Artsakh, Shushi, Syunik, Gandzak, demography.

The Donation Book of the St. James Monastery of Jerusalem, the “Register of donations in 1818–1826 (in the country of Persia and in Georgia)”, is kept in the Monastery’s manuscript repository under the number 3216.

In fulfilment of his responsibilities, the author of this book visited Shushi on 2 January 1822 and toured all the provinces of Artsakh and Syunik. On November 1 he left for Gandzak and from there he went to Shamshadin on March 25, 1823.

The Donation Book presents valuable information regarding currency units in circulation in the regions visited by the author, as well as their exchange rates. The donations were collected in *tumans* and *monets*.

Among the donors, the author mentions the names of Bahram-bek Melik‘-Shahnazarian, the son of Varanda’s lord Melik‘-Jumshud, and Melik‘-Vani (Hovhannes) At‘abekian, lord of Jraberd.

The Donation Book also contains extremely valuable information about the Armenians of the fortified city of Shushi, which was the center of Artsakh. The accounts mention separately the famous Shushi communities from the towns of Meghri

¹⁷ Ըստ ավանդության՝ Փիբ գյուղի անունը ծագել է Փեփրոնյա կույսի անունից, որը նահատակվել է այստեղ և ամփոփվել գյուղի եկեղեցում: Գյուղը կոչվում է նաև Զազլիկ՝ մոտակա շիրի (թուրք. «զազ») հանձների առկայության պատճառով (տե՛ս Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 294, Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 258):

and Agulis; the former donated 25 silver *monets* and the latter donated 80 *monets* of silver. The donated amounts indicate the size and comparative well-being of these communities.

The Donation Book also contains remarkable details concerning the Armenian artisans of Shushi. They were the main contributors among the donors in Shushi; around thirty of them are mentioned by name. The author scrupulously recorded even donations of half a *monet*. One can judge about the financial position of those Shushi artisans who donated modest sums.

There is also significant material regarding the personal names, surnames and family names of the Armenians of Shushi.

The published pages of the Donation Book can be useful for the study of Artsakh's socio-economic situation in the 1820s.

АРТАК МАГАЛЯН

ПОСЕЛЕНИЯ АРЦАХА СОГЛАСНО КНИГЕ ПОЖЕРТВОВАНИЙ ИЕРУСАЛИМСКОГО МОНАСТЫРЯ СВВ. ИАКОВОВ

Ключевые слова: Иерусалим, монастырь Свв. Иаковов, пожертвования, книга пожертвований, Арцах, Шуши, Сюник, Гандзак, демография.

«Книга пожертвований 1818–1826 гг. (страна Персия и до Грузии)» иерусалимского монастыря Св. Иаковов хранится в хранилище рукописей этого монастыря под номером 3216.

С целью исполнения своих обязанностей сборщика пожертвований, автор данной книги 2 января 1822 г. прибыл в Шуши, объездил все области Арцаха, а также Сюник, и 1 ноября того же года выехал в Гандзак, а оттуда 25 марта 1823 г. отправился в Шамшадин.

Книга пожертвований содержит ценную информацию о денежных единицах и их обменных курсах в населенных пунктах, которые посетил автор. Пожертвования собирались в *туманах* и *монетах*.

Среди жертвователей упомянуты имена Бахрам-бека Мелик-Шахназаряна, сына владыки Варанды Мелик-Джумшуда, и Мелик-Вани (Ованеса) Атабеяна, владыки Джраберда.

Сборщик пожертвований передаёт чрезвычайно ценную информацию об армянстве города-крепости Шуши – центре Арцаха. В его книге по-отдельности упомянуты известные шушинские общины мегринцев и агулисцев

(выходцев соответственно из Мегри и Агулиса), первое из которых собрало пожертвований на 25 *серебряных монет*, а вторые – на 80 *монет*. По суммам собранных средств можно составить представление о размерах и относительно благополучии этих общин.

Книга пожертвований также содержит любопытные сведения об армянских ремесленниках Шуши. Большую часть жертвователей из Шуши составляли именно ремесленники, из которых поименно упомянуто около трех десятков. Автор книги добросовестно записал пожертвования даже в *полмонеты*. По размерам собранных скромных пожертвований от шушинских ремесленников можно составить представление об их материальном положении.

В книге также содержится значительный материал о личных именах, фамилиях и родах шушинских армян.

Опубликованные страницы «Книги Пожертвований» могут быть полезны для изучения социально-экономического положения в Арцахе в 20-х годах XIX века.